

УДК 159.9

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІНТЕРНАЛЬНОСТІ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ДОВІРИ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ

О. В. Юрченко

*аспірант кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
e.yurchenko@kpi.ua*

Стаття присвячена дослідженню ролі і місця довіри між учасниками освітнього процесу у технічному вищому навчальному закладі. У запропонованій статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми встановлення довірчих відносин у навчальному процесі.

Розглянуто сутність поняття довіри в найбільш авторитетних тлумачних, психологічних словниках та енциклопедіях. Проаналізовано стан вивченості явища довіри у вітчизняній та закордонній літературі. Наведено огляд останніх досягнень у вивченні феномену довіри в україно-, російсько- та англомовних літературних джерелах. Проаналізовано здобутки вітчизняних науковців щодо дослідження особливостей встановлення довіри в процесі навчання та викладання. Матеріали статті торкаються питання про види і типи довіри залежно від різних галузей психологічної науки, в межах яких вона вивчається.

Сформульовано завдання, описано методику та процедуру проведення дослідження психологічних особливостей прояву довіри студентів технічного ВНЗ, зокрема кореляційного зв'язку між рівнем соціальної довіри студентів та локусом особистісного контролю. Стаття містить результати проведеного дослідження, представлені у вигляді графіків і таблиць. За результатами дослідження зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: студент, викладач, довіра, довірчі відносини, суб'єктивний контроль, екстернальний, інтернальний.

RELATIONSHIP OF INTERNAL AND INTERPERSONAL TRUST TECHNICAL UNIVERSITY STUDENTS

O. V. Yurchenko

*Post-graduate student, Psychology and Pedagogy Department
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
e.yurchenko@kpi.ua*

The article deals with the role and place of trust between the participants in the educational process in the technical colleges. In this article the relevance of studying the problem of establishing trust in the educational process.

The essence of the concept of trust in the most authoritative explanatory, psychological, dictionaries and encyclopedias. The state of the study of the phenomena of trust in domestic and foreign literature. An overview of recent advances in the study of the phenomenon of trust in the Ukrainian-Russian-and English-language literature. Analyzed the achievements of domestic scientists to study the features to build trust in the process of teaching and learning. Material of the paper dealt with the issue of the range and types of trust, Depends on various branches of psychology, in which it is being studied.

The problems, described a method and procedure for the study of psychological features of their confidence technical college students, in particular, the correlation between the level of social trust in students and locus of personal control. The article contains the results of the research presented in graphs and tables. According to a study made by the appropriate conclusions.

Keywords: student, teacher, confidence, trust, subjective control, externalities, internality.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Останнім часом проблема довіри все більше цікавить філософів та психологів пострадянського простору. Довіра є однією з фундаментальних складових ефективної взаємодії особистостей, обміну знаннями та досвідом. Довіра – стрижневий елемент соціального та психологічного добробуту людини у суспільстві. Адже людина потребує довіряти іншим людям, які її оточують, та світу [3].

Водночас довіра може стати засобом обману людини, маніпулювання нею. Тому недовіру можна розглядати не як повну відсутність довіри, а як механізм захисту особистості; не протиставляючи її довірі, а розглядаючи у діалектичному взаємозв'язку [3]. А отже, недоцільна абсолютизація позитивного ставлення до поняття «довіра» і негативного до поняття «недовіра». Будь-яка ситуація, в контексті якої розглядається явище довіри, вимагає від нас визначення оптимального рівня довіри саме в її межах. На наш погляд, виявлення оптимального рівня довіри між суб'єктами взаємодії та окреслення тих властивостей особистості, від яких залежить цей рівень, є основними завданнями дослідників даного феномену.

Довгий час довіра не була предметом самостійного соціально-психологічного аналізу і вивчалася лише в контексті проблеми навіювання як методу психологічного впливу. Однак поняття довіри досить широко застосовувалося авторами в межах інших проблем (В. Вічев, Б. Ф. Поршнев, І. С. Кон, А. В. Мудрик, В. А. Лосенков, В. М. Куліков, Л. А. Петровська, О. І. Донцов, М. Ю. Кондратьєв, В. А. Петровський тощо) [7].

Вперше на пострадянському просторі довіра як самостійне соціально-психологічне явище було проаналізовано Т. П. Скрипкіною [6]. Велике практичне значення, на наш погляд, мають дослідження довіри і недовіри А.Б. Купрейченко та її послідовників [3].

На сьогоднішній день існує значна кількість наукових робіт, присвячених вивченню явища довіри в різноманітних умовах: в економічній, політичній, соціальній, правовій (зокрема криміналістичній) та інших сферах життя людини. Феномен довіри вивчається не тільки у прикладанні до різних сфер діяльності людини, але й для різних вікових категорій.

Сучасна вища освіта ставить перед собою мету підготувати не тільки фахівця з високим рівнем знань та умінь, але й високорозвинену особистість, здатну до прийняття складних рішень та творчої діяльності. Такі вимоги висуває сьогодення. Сучасною тенденцією розвитку освіти є учбово-педагогічна співпраця, де знайшли своє відображення ідеї, сформульовані у працях теоретиків загальної і педагогічної психології (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, Ш. О. Амонашвілі) та передових практиків сучасної школи (А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський) [1].

Основною формою взаємодії суб'єктів освітнього процесу є педагогічне спілкування. Педагогічне спілкування одночасно реалізує комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних і кінетичних засобів [1].

Культура педагогічного спілкування включає в себе вміння викладача об'єктивно оцінювати себе і студентів, створювати клімат взаємної довіри, бачити факти такими, які вони є, а не такими, якими їх хотілося б бачити; здатність та прагнення до взаєморозуміння і співчуття. Для будь-якого спілкування, в тому числі педагогічного, характерна наявність довіри. Інакше спілкування зводиться до банального транслювання деякої інформації [6].

Проблему довіри і довірчих відносин в контексті освітнього процесу висвітлюють у своїх роботах І. Ф. Аметов, В. О. Дрофєєв, Р. Ю. Кондрашова, Л. С. Скрябіна та ін. У своїх дослідженнях автори зокрема розглядають особливості прояву довіри в системі «вчитель–учень» при різних стилях педагогічного керівництва, умови, що забезпечують довірчі відносини педагога та учня в освітньому процесі, особливості тощо.

У вітчизняній психологічній науці досі не ставилося питання про необхідність встановлення певного рівня довіри між студентом і викладачем вищого навчального закладу, зокрема технічної спеціальності. На наш погляд, детальне вивчення явища довіри в контексті взаємовідносин студентів і викладачів саме технічної спеціальності та практичне втілення його результатів сприятиме покращенню взаєморозуміння студентів і викладачів, взаємній інтеграції їх цілей, підвищенню якості досягнутого результату та гуманізації освіти в цілому.

Більшість словників [5; 8] тлумачать довіру як впевненість у чий-небудь сумлінності, щирості, в правильності чого-небудь.

Б. Мещеряков та В. Зінченко, посиляючись на визначення довіри Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, пояснюють довіру як «психічний стан, в силу якого ми покладаємося на яку-небудь думку, що здається нам авторитетною, і тому відмовляємося від самостійного дослідження питання, що може бути нами досліджене» [4, 129].

Як вже зазначалося, у вітчизняній психології довіра не розглядалася як предмет самостійного соціально-психологічного аналізу, крім деяких робіт, присвячених проблемі навіювання як методу психологічного впливу. Проте поняття довіри досить широко використовувалося авто-

рами в контексті інших проблем (В. Вічев, Б. Ф. Поршнєв, І. С. Кон, А. В. Мудрик, В. О. Лосєнков, В. М. Куліков, Л. А. Петровська, А. І. Донцов, А. У. Хараш, М. Ю. Кондратьєв, В. А. Петровський).

У соціально-психологічних дослідженнях проблеми довіри найчастіше торкалися в контексті розробки проблеми соціально-психологічного навіювання (В. М. Бєхтерєв, В. С. Кравков, В. М. Куліков, Г. К. Лозанов, О. С. Новосьолова, Г. А. Веселкова, К. К. Платонов, І. Є. Шварц).

Довіра розглядалася і у зв'язку з низкою інших соціально-психологічних проблем. Так, в ряді вітчизняних досліджень, присвячених соціально-психологічним аспектам проблеми авторитету також наголошується важлива роль довіри як необхідної умови справжнього авторитету (М. Ю. Кондратьєв, Ю. П. Стьопкін, Є. М. Ткачов). Роль довіри вивчалася і у контексті обговорення проблеми значущих інших (В. М. Князєв, О. О. Кронік, Є. А. Хорошилова, М. Б. Шкопов). Особливу групу робіт складають дослідження, присвячені вивченню феномену дружби І. С. Кон, В. О. Лосєнков, Л. Я. Гозман, А. В. Мудрик, І. С. Полонський). У вітчизняній психологічній науці були спроби показати роль довірчих відносин і довірчого спілкування на різних стадіях онтогенетичного розвитку особистості (А. В. Мудрик, В. Є. Пахальян, Т. П. Скрипкіна).

Довіру було описано і як феномен внутрішньогрупових відносин (Л. Е. Комарова). Проблема довіри посідає ключове місце при аналізі поведінки індивідів у складних ситуаціях взаємодії, зокрема при вивченні міжособистісних конфліктів (М. Дойч, О. І. Донцов). Проблема довіри згадувалася як масове явище, яке має місце у великих соціально-психологічних спільнотах, і як один із феноменів міжгрупової взаємодії (О. О. Бодальов, О. М. Сухов).

Отже, вивчення ряду феноменів, що відносяться до психологічної і соціально-психологічної проблематики, представленої в україно- і російськомовних літературних джерелах, демонструє, що довіра була присутня в контексті інших психологічних проблем, таких, як становлення спільнот людей, етапи і типологія такого становлення, авторитетність, навіювання, дружба, спільна кооперативна діяльність, феномени внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії, і деяких інших. У той же час, очевидно, що у країнах пострадянського простору довіра не була предметом спеціального вивчення і не виділялася для аналізу як відносно самостійне соціально-психологічне явище. Вона була представлена в основному як одновимірне явище, позбавлене власних психологічних характеристик, і її аналізу не було приділено належної уваги [6].

На відміну від вітчизняних досліджень, у закордонній соціальній психології довіра у взаєминах людей – предмет дослідження багатьох авторів, що працюють в рамках різних напрямів. Піонерами в галузі вивчення довіри в зарубіжній соціальній психології були С. Джулард і П. Ласкоу, які почали роботу в цьому напрямку наприкінці 50-х рр. Саме вони досліджували довіру з точки зору саморозкриття внутрішнього «Я». Концепція саморозкриття (self-disclosure) звертається до психології гуманістичної орієнтації і пов'язана з іменами таких відомих її представників, як К. Роджерс, А. Маслоу і С. Джулард [7].

Інший напрямок у вивченні довіри належить авторам, що працюють в рамках інтеракціонізму. Дослідження в цьому напрямку також почалися в 50-х рр. з робіт Дж. Хоманса. В цілому авторами досліджень, виконаних у рамках даного напрямку, було встановлено, що почуття довіри є фундаментом взаємин людей і, в кінцевому рахунку, – ефективності роботи в організаціях.

Ще один напрям дослідження довірчого спілкування – це «трансактний аналіз», розробка якого почалася ще в 50-х рр. Однак істотним недоліком даного підходу виявилось те, що довірче спілкування було, по суті, зведено до дослідження реакцій на ситуацію взаємодії [7].

Отже, як свідчить проведений аналіз досліджень, присвячених вивченню феномену довіри в англійській психології, ролі довіри у взаємодії людей надається надзвичайно велике значення. Здійснено десятки досліджень, спрямованих на вивчення різноманітних феноменологічних проявів довіри і довірливості.

Отже, в залежності від об'єкту довіри, Т. П. Скрипкіна виділяє в різних напрямках психологічної науки три самостійні галузі, в яких довіра частіше за все називалася як умова існування деякого іншого явища [3; 7]: довіра до світу, довіра до інших, довіра до себе.

При цьому кожен з цих аспектів вивчався окремо: довіра до іншого – в контексті соціально-психологічних проблем; довіра до себе – в межах психотерапевтичних і психокорекційних процедур; довіра до світу – як базова установка особистості [3].

Основою для формування цих трьох видів довіри є «базисна довіра» (або «базальна довіра»), описана Е. Еріксоном. Базисна довіра, що виникає на ранніх стадіях онтогенетичного розвитку особистості з досвіду спілкування з близьким оточенням дитини, продовжує розвиватися і видозмінюватися протягом життя людини та визначає таку властивість особистості як довірливість [3].

На сьогоднішній день найбільш висвітлена проблема довіри особистості до себе. Вона є предметом досліджень Т. П. Скрипкіної, Н. О. Єрмакової, О. А. Кокуєва та інших. Довіру людини до інших людей Т. П. Скрипкіна пропонує розглядати як частковий випадок довіри до світу. Свою позицію автор пояснює наступною тезою: якщо людина вступає у відносини з іншою людиною, то цього іншого можна розглядати як частину світу, з якою людина взаємодіє в даній ситуації [7].

Останнім часом проблема довіри як феномену соціальних взаємин все частіше стає предметом дослідження філософів і психологів сучасності. Довіра вивчається як самостійний соціально-психологічний феномен, так і в контексті різного роду відносин – політичних, економічних, правових, виробничих, управлінських та ін

Проблему довіри і довірчих відносин в умовах освітнього процесу висвітлювали у своїх роботах І. Ф. Аметов, В. О. Дрофеев, Р. Ю. Кондрашова. В. Ю. Кравченко розглядає довіру як прояв афіліативної потреби особистості в юнацькому віці. Психологічні особливості становлення довіри до себе в юнацькому віці досліджено і висвітлено у роботі Єрмакової Н. О. Кожен із цих авторів наголошує на надзвичайній цінності довіри у педагогічній взаємодії.

Отже, можна стверджувати, що сучасний викладач (зокрема викладач вищого навчального закладу) повинен не тільки володіти певними знаннями, які він буде передавати своєму студенту, але й бути здатним встановити з ним такі взаємовідносини, за яких будуть найбільш ефективними процес передавання цих знань та процес виховання особистості студента. На наш погляд, невід'ємною складовою таких відносин має бути довіра, а її рівень повинен визначатися умовами (внутрішньо-особистісними і зовнішніми), за яких протікає навчально-виховний процес.

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наше дослідження мало на меті встановити можливий взаємозв'язок між рівнем соціальної довіри та інтернальністю/екстернальністю локусу суб'єктивного контролю студентів технічного ВНЗ. Отже, завданнями проведеного дослідження було:

- 1) визначити рівень міжособистісної (соціальної) довіри студентів;
- 2) визначити рівень суб'єктивного контролю студентів;
- 3) дослідити кореляційний зв'язок між отриманими рівнями.

Для реалізації поставлених завдань нами застосовувалися наступні методики та методи:

- 1) «Шкала міжособистісної (соціальної) довіри» Дж. Б. Роттера (адаптована С. Г. Достоваловим);
- 2) методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Бажина Є. Ф., Голинкіної С. А., Еткінда А. М.);
- 3) методи математичної статистики.

Дослідження проводилося на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (далі – НТУУ «КПІ») м. Києва. В ньому взяли участь 150 студентів, з них 81 % юнаків та 19 % дівчат, віком від 18 до 23 років.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Методика «Шкала міжособистісної (соціальної) довіри» Дж. Роттера дає можливість визначити рівень довіри особистості іншим людям, який може коливатися від 25 до 125. Як показали результати тестування, студентам технічної спеціальності притаманний рівень довіри вище середнього (75 за шкалою Дж. Роттера) і коливається від 77 до 100. Результати першого етапу дослідження наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Середнє значення та середньоквадратичне відхилення рівнів міжособистісної довіри студентів технічної спеціальності

Середнє значення	88,43
Середньоквадратичне відхилення від середнього значення	35,557

Застосування методики діагностики рівня суб'єктивного контролю (далі - РСК) Дж. Роттера дало можливість з'ясувати рівні інтернальності та побудувати «профілі РСК» досліджуваних студентів технічної спеціальності. Результати другого етапу проведеного дослідження представлені на рис. 1.

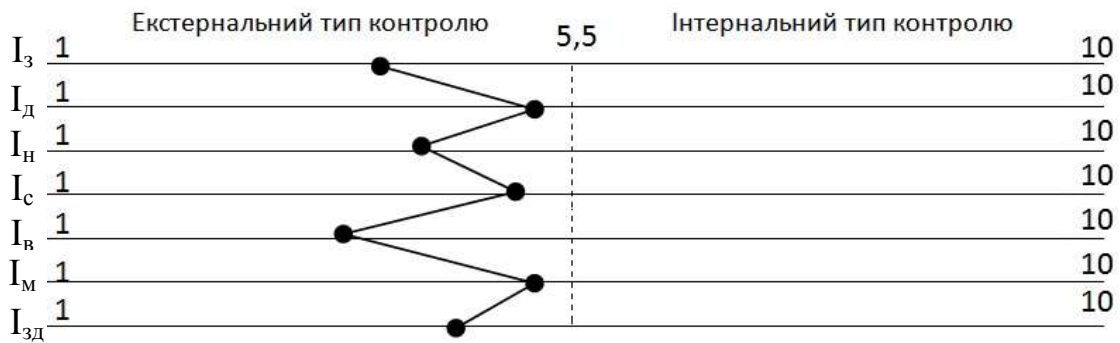

Рис. 1. Узагальнений «профіль РСК» студентів технічної спеціальності (I₃ – шкала загальної інтернальності, I_д, I_н, I_с, I_в, I_м, I_{зд} – шкали інтернальності в галузі досягнень, невдач, сімейних відносин, виробничих відносин, міжособистісних відносин, у відношенні здоров'я відповідно)

Аналіз отриманих значень показників за шкалою загальної інтернальності представлений у таблиці 2.

Таблиця 2

Середнє значення та середньоквадратичне відхилення показників загальної інтернальності студентів технічної спеціальності

Середнє значення	3,71
Середньоквадратичне відхилення від середнього значення	1,314

Показники загальної інтернальності досліджуваних коливаються від 3 до 6. Як бачимо з рис. 1, усереднене значення відповідає області екстернального типу суб'єктивного контролю.

З метою встановлення наявності статистично значущих зв'язків між рівнем міжособистісної довіри та локусом суб'єктивного контролю (зокрема, показником інтернальності особистості) нами було обраховано відповідні коефіцієнти кореляції Спірмена (табл. 3).

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції Спірмена між рівнями міжособистісної довіри та показниками інтернальності

	Рівень міжособистісної довіри
Загальна інтернальність (I ₃)	-0,055
Інтернальність в галузі досягнень (I _д)	-0,101
Інтернальність в галузі невдач (I _н)	0,147
Інтернальність в сімейних відносинах (I _с)	-0,313
Інтернальність в галузі виробничих відносин (I _в)	-0,390
Інтернальність в галузі міжособистісних відносин (I _м)	0,039
Інтернальність у відношенні здоров'я (I _{зд})	0,220

Як видно з таблиці, статистично значущі зв'язки виявлено між рівнем довіри та показниками I₃, I_д, I_н, I_с, I_в, I_{зд}. При чому для показників I₃, I_д, I_н, I_с, I_в кореляція носить від'ємний характер: при зростанні цих показників рівень довіри має тенденцію зменшуватися.

Для показників I₃, I_д, I_н спостерігається зв'язок на рівні тенденції.

Між показником $I_{зд}$ та рівнем довіри виявлено слабкий додатній зв'язок: при збільшенні значення $I_{зд}$ може спостерігатися слабке збільшення рівня довіри.

Для показників I_c та I_b спостерігається помірний від'ємний кореляційний зв'язок з рівнем довіри: при зростанні цих показників рівень довіри зменшується.

Слід зазначити, що не виявлено статистично значущого зв'язку між рівнем міжособистісної довіри та показником інтернальності в галузі міжособистісних відносин (I_m).

ВИСНОВКИ

Значних зв'язків між рівнем міжособистісної довіри та значенням інтернальності не виявлено. За результатами дослідження спостерігаються кореляційні зв'язки за окремими шкалами на рівні тенденції. Тобто рівень міжособистісної довіри студентів технічного ВНЗ в певній мірі пов'язаний з особливостями локалізації контролю над значущими для особистості подіями.

За результатами теоретичного аналізу, тестувань та опитувань досліджуваних, можна зробити наступні висновки:

1) Проведено огляд вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої вивченню феномену довіри та проблеми встановлення довіри між учасниками взаємодії. Обґрунтовано актуальність дослідження проблеми довіри у взаємодії учасників навчального процесу, зокрема між студентом і викладачем.

2) Встановлено, що у межах суб'єктно-суб'єктного підходу феномен довіри у взаємодії студента і викладача повинен вивчатися у двох напрямках: вивчення особистості студента та вивчення особистості викладача.

3) Виявлено певний взаємозв'язок між рівнем довіри та локусом суб'єктивного контролю студентів технічного ВНЗ. Таким чином, можна припустити, що зі зростанням особистісної інтернальності студента технічного ВНЗ знижується рівень довіри викладачу. На наш погляд, таку залежність можна пояснити зростанням самодостатності особистості із зростанням інтернальності локусу контролю, її орієнтації на власні погляди і зменшення цінності думки оточуючих. Однак таке припущення потребує додаткового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аметов И. Ф. Педагогическое обеспечение доверительных отношений педагога и учащегося в образовательном процессе : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / И. Ф. Аметов. – Шуя, 2004. – 202 с.
2. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 1999. – 590 с.
3. Говир Т.В. Недоверие как практическая проблема / Т. В. Говир // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология. – 1994. – № 3. – С. 94–98.
4. Дрофеев В. А. Доверие в системе «учитель–ученик» при разных стилях педагогического руководства : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / В. А. Дрофеев. – Ростов н/Д, 1999. – 148 с.
5. Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М. : АСТ, Астрель, 2006. – 1168 с.
6. Єрмакова Н. О. Психологічні особливості становлення довіри до себе в юнацькому віці : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. О. Єрмакова. – К., 2008. – 205 с.
7. Журавлева Л. А. Связь общительности личности и доверия к людям: дис. канд. психол. наук : 19.00.01 / Л. А. Журавлева. – М., 2004. – 176 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2001. – 384 с.
9. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. – М. : Эксмо, 2005. – 416 с.
10. Кокуев А. А. Особенности доверия к себе и другим у несовершеннолетних преступников, отбывающих наказание в виде лишения свободы : дис. канд. психол.

REFERENCES

1. Ametov I. F. Pedagogicheskoe obespechenie doveritel'nyh otnoshenij pedagoga i uchashhegosja v obrazovatel'nom processe : dis. kand. ped. nauk : 13.00.01 / I. F. Ametov. – Shuja, 2004. – 202 c.
2. Buber M. Dva obraza very / M. Buber. – M. : ООО «Izd-vo AST», 1999. – 590 s.
3. Govir T. V. Nedoverie kak prakticheskaja problema / T. V. Govir // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura. Ser. 11. Sociologija. – 1994. – № 3. – S. 94–98.
4. Drofeev V. A. Doverie v sisteme «uchitel'–uchenik» pri raznyh stiljah pedagogicheskogo rukovodstva : avtoref. dis. kand. psihol. nauk : 19.00.07 / V. A. Drofeev. – Rostov n/D, 1999. – 148 s.
5. Efremova T. F. Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo jazyka / T. F. Efremova. – M. : AST, Astrel', 2006. – 1168 s.
6. Jermakova N. O. Psychologichni osoblyvosti stanovlennja doviry do sebe v junac'komu vici / N. O. Jermakova : dys. kand. psihol. nauk : 19.00.07. – K., 2008. – 205 s.
7. Zhuravleva L. A. Svjaz' obshhitel'nosti lichnosti i doverija k ljudjam: dis. kand. psihol. nauk : 19.00.01 / L. A. Zhuravleva – M., 2004. – 176 c.
8. Zimnjaja I. A. Pedagogicheskaja psihologija / I. A. Zimnjaja. – M. : Logos, 2001. – 384 s.
9. Karelin A. Bol'shaja jenciklopedija psihologicheskikh testov / A. Karelin. – M. : Jeksmo, 2005. – 416 s.
10. Kokuev A. A. Osobennosti doverija k sebe i drugim u nesovershennoletnih prestupnikov, otbyvajushhih nakanazanie v vide lishenija svobody: dis. kand. psihol. nauk :

- наук : 19.00.06 / А. А. Кокуев. – Ростов н/Д, 2003. – 218 с.
11. Кон И. С. Дружба / И. С. Кон. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
 12. Кондрашова Р. Ю. Формирование доверия в системе ценностных ориентаций студентов педагогического вуза / Р. Ю. Кондрашова. – В., 2007. – 171 с.
 13. Кравченко В. Ю. Довіра як прояв афіліативної потреби особистості в юнацькому віці : дис. канд. наук : 19.00.05 / В.Ю. Кравченко – К., 2009. – 238 с.
 14. Кроник А. А. В главных ролях : вы, мы, он, ты, я. Психология значимых отношений / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – М. : Мысль, 2001. – 117 с.
 15. Кузовлев В. П. Преподавание в вузе : наука и искусство / В. П. Кузовлев // Педагогика. – 2000. – № 1. – С. 52–57.
 16. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – 571 с.
 17. Леонтьев Д. А. Личность : человек в мире и мир в человеке / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 11–21.
 18. Матвиенко Е. А. К проблеме философских оснований личностно-ориентированного образования / Е. А. Матвиенко, Т. Н. Матвиенко // Известия ВолгГТУ. – 2004. – № 8. – С. 41–43.
 19. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : Логос, 2002. – 632 с.
 20. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников / А. В. Мудрик. – М. : Педагогика, 1987. – 75 с.
 21. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 2000. – 940 с.
 22. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
 23. Сафонов В. С. Особенности доверительного общения / В. С. Сафонов. – М. : Просвещение, 1978. – 46 с.
 24. Скрипкина Т. П. Доверие как социально-психологическое явление : автореф. дис. д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 / Т. П. Скрипкина. – Ростов н/Д, 1998. – 47 с.
 25. Скрипкина Т. П. Психология доверия / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.
 26. Скрябина Л. С. Педагогические условия формирования доверительных взаимоотношений между учителем и учащимися: дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. С. Скрябина. – Уфа, 2006. – 184 с.
 27. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь русского языка / Д. Н. Ушаков. – М. : АСТ, Астрель, 2000. – 720 с.
 28. Хараш А. У. «Другой» и его функции в развитии «Я» / А. У. Хараш // Общение и развитие психики. – М. : Прогресс, 1998. – 400 с.
 29. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : Питер, 2001. – 650 с.
 30. Якушева М. В. Особенности невербальной презентации доверия и недоверия в межличностном общении : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / М. В. Якушева. – Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2008. – 26 с.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2012 р.